

Şuşa rayonu

Şuşa rayonu Azərbaycanda inzibati-ərazi vahidi olub kiçik Qafqazda Qarabağ silsiləsi ərazisində yerləşir. Ərazisi 289 km²-dir. Əhalisi 34200 nəfərdir. Şuşa rayonunun ərazisinə 1 şəhər, 1 qəsəbə (Turşsu), 37 kənd daxildir. Rayon 8 avqust 1930-cu ildə təşkil edilmişdir. İnzibati mərkəzi Şuşa şəhəridir.

Səthi dağlıqdır. Ən yüksək zirvəsi Böyük Kirs dağıdır (2725 m). Ərazisinin əksər hissəsi yayı quraqlıq keçən mülayim isti və qışı quraq keçən soyuq iqlim tiplərinə aiddir. Şuşa ərazisindən Qarqarçay və onun qolları olan Zarıslı və Xəlifəli çayları axır. Ərazi zəngin faunaya malikdir. Burada məməlilərdən canavar, qonur ayı, avropa cüyürü, porsuq, qaban, çölpışiyi, vaşaq, çaqqal, adi tülkü, adi kirpi, tirəndaz, quşlardan turac, boz kəklik, bozqır qartal, ağbaş korkəs, göyərçin, arıquşaoxşar bığlıca və digər canlılar vardır.

Torpaqları əsasən, qəhvəyi dağ-meşə, çimli dağ-çəməndir. Yüksək dağlıq sahədə subalp və alp çəmənlikləri ilə örtülüdür. Ərazidə əsasən Yura və Tabaşir çöküntüləri yayılmışdır. Şuşada müxtəlif növ tikinti materialı yataqları, üzlük daş yatağı, Şuşa yeraltı şirin su yatağı və mineral su bulaqları (Turşsu, Şırlan) vardır.

Tarixi

Azərbaycanın dilbər guşəsi, Qarabağın döyünən qəlbi Şuşanın təməli 1752-ci ildə Qarabağ xanı Pənahəli xan tərəfindən qoyulub. Pənahəli xan Qarabağın qədim sakinlərindən olmuş və uzun müddət bölgənin ictimai-siyasi həyatında mühüm rol oynamış Cavanşirlər tayfasından idi. Şuşa adının mənşəyi haqqında müxtəlif fikirlər vardır. Eramızın II əsrində yaşamış qədim Roma tarixçisi Tasit Korneli Qafqaz ərazisində dondar türk tayfasına məxsus *Sosu* (latın dilində "ş" səsi yoxdur) şəhərinin olması haqqında məlumat vermişdir. Xalq əfsanəsinə görə, bu yerlərin havası büllur kimi saf və şəfalı olduğu üçün onu "Şuşa" (şüşə) adlandırmışlar. Bəzi mənbələrdə Şuşa şəhərinin adı türk tayfaları və türk sözləri ilə izah olunur. Bəzi tədqiqatçılara görə Şuşa sözünü türk dilində mənası "uc", "yüksək" olan "şiş" komponenti ilə izah edilir və "Şişə" (Şiş qayalarla əhatə olduğuna görə) şəklində də işlədilir. Bəzi mənbələrdə isə Şuşa adının Makedoniyalı İsgəndərlə vuruşan qədim türk sərkərdəsi Şunun (e. ə. 344–334) tikdirdiyi "Su" qalası ilə, habelə Şumer (şu+er) adı ilə eyniliyi qeyd olunur.

XVII əsrdən üzü bəri Şuşa dəfələrlə feodal müharibələrinin obyektinə olmuşdur. Məhəmməd Həsən xan Qacar, Fətəli xan Əfşar, Ağa Məhəmməd şah Qacar tərəfindən bu qala uğrunda döyüşlər olsa da onu ala bilməmişdilər. Qarabağ hökmdarı Pənahəli xan tərəfindən ərazini düşmənlərdən qorumaq məqsədilə 1748-ci ildə Bayat qalası, 1752-ci ildə isə Şahbulaq qalası tikilsə də bu qalalardan heç biri xanlıq fasiləsiz müharibələrdən qoruya bilmir.

Pənahəli xan İran tərəfdən gec-tez Qarabağ xanlığına hücum ediləcəyini düşünüb alınmaz bir qala tikməyi qərara alır. Xanın bir neçə nəfər bilici və məlumatlı adamı dağ silsilələrini gəzib indiki Şuşa şəhərinin yerləşdiyi yeri tapırlar. Tarixi mənbələrə görə hündür, sıldırım dağ üstündə qalanın inşasına başlandı və 1756-1757-ci illərdə tikilib başa çatdırıldı. Qarabağ xanı Pənahəli xan Şuşanı paytaxt elan edib möhkəmləndirmiş, Qala-şəhərə çevirmişdi. Qalanın "İrəvan" və "Gəncə" adlı iki möhkəm qapısı var idi. Qapılar səhərlər açılar, axşamlar isə bağlandıqdan sonra kimsə şəhərə buraxılmazdı. Şəhər bir müddət Pənahəli xanın şərəfinə "Pənahabad", sonradan isə "Şuşa qalası" və "Şuşa" adlandırılmışdır.

XVIII əsrin ikinci yarısında Azərbaycanın tarixi, mədəni və strateji əhəmiyyətə malik şəhəri sayılan Şuşa özünün xalçası, ipəyi, parçası və çini qabları ilə dünya bazarları miqyasına çıxmış və bununla da böyük şöhrət qazanmışdı. Şuşalı tacirlər Təbriz, Tehran, İsfahan, İstanbul, Bağdad, Səmərqənd, Moskva, Leypsiq, London, Mançester, Marselİran şəhərləri və Moskva ilə ticarət əlaqələri saxlayırdılar. Şəhərdə Pənahabadi adlanan gümüş sikkələr zərb edilirdi.

Pənahəli xanın ölümündən sonra oğlu İbrahimxəlil xan 1760-cı ildən 1806-cı ilədək Qarabağın hakimi oldu. Onun dövründə xanlıq daha da güclənmiş və inkişaf etmişdir. Azərbaycan şairi və siyasi xadimi Molla Pənah Vaqif 1750-ci ildə Şuşaya köçərək burda saray şairi və İbrahimxəlil xanın baş vəziri olmuş, 1795–1797-ci illərdə İranla apanlan müharibə zamanı öldürülmüşdür. 1795-ci ildə İran şahı Ağa Məhəmməd şah Qacar Şuşaya iki dəfə hücum etsə də qalanın müdafiəsini dağıdıb şuşalılardan iradəsini qıra bilməmişdi. 1797-ci ilin yazında Ağa Məhəmməd şah 100 minlik ordu ilə yenidən Şuşa üzərinə hərəkət etdi. Bu dövrdə Qarabağın vəziyyəti çox ağır idi. 2 ildən bəri davam edən müharibə əhalini ağır vəziyyətə düşürmüşdü. Orduda da vəziyyət yaxşı deyildi. İbrahim xanın qoşunu açlığa davam etmir, qaçıb dağılırdı. Belə bir vəziyyətə düşərək olan İbrahim xan öz ailəsi və yaxın qohumları ilə birlikdə Avar hakimi Ümma xanın yanına getdi. Qala başlı-başına buraxıldığından Ağa Məhəmməd

şah hec bir müqavimətə rast gəlmədən şəhərə daxil oldu. Elə həmin gecə 12 may 1797-ci il tarixdə şah öz qapıçısı Səfərəli bəy və xidmətçisi Abbas bəy tərəfindən öldürüldü. Bu hadisədən sonra İran ordusu Qarabağdan geri çəkildi. 2 ay sonra isə İbrahim xan yenidən Şuşaya qaydır. 1805-ci ilin mayında İbrahimxəlil xan Rusiya ilə kapitulyasiyanın şərtləri barədə danışıqlar aparır. Razılışmaya görə o, öz hakimiyyətini saxlayır, lakin digər dövlətlərlə münasibətlərə son qoymağı və hər il Rusiyaya səkkiz min qızıl sikkə xərac verməyi öhdəsinə götürür. 1806-cı ilin iyunun 2-də gecə mayor Lisanoviçin dəstəsi İbrahim xanın yaşadığı mənzilə gəlir və İbrahim xan bir neçə ailə üzvü və yaxın adamları ilə birlikdə qətlə yetirir. 1813 və 1828-ci illərdə Rusiya ilə İran arasında bağlanmış Gülistan və Türkmənçay sülh müqavilələri Rusiyanın Qarabağ xanlığı üzərindəki nəzarətini gücləndirdi. Sonuncu xan - Mehdiqulu xan Cavanşir 1822-ci ildə İrana qaçmağa məcbur oldu. 1840-cı ilin aprelinde Yelizavetpol quberniyası tərkibində mərkəzi Şuşa şəhəri olmaqla Şuşa qəzası yaradılmış, 1923-cü il iyulun 7-də DQMV-nin yaradılması nəticəsində qəza ləğv edilmişdir.

Şuşada 17 məhəllə vardır: Qurdlar, Seyidli, Culfalar, Quyuluq, Çuxur, Dördlər Qurdu, Hacı Yusifli, Dörd Çinar, Çöl Qala, Mərdinli, Saatlı, Köçərli, Mamayı, Xoca Mərcanlı, Dəmirçi, Hamam Qabağı və Təzə məhəllə. Şuşa məhəllələrinin doqquzu aşağı məhəllə, qalan 8 məhəllə isə yuxarı məhəllələr sayılırdı. Hər məhəllədə hamam, məcid, bulaq vardı.

1905, 1920 və 1992-ci illərdə Şuşa üç dəfə tamamilə yandırılmışdır. Şuşa şəhəri 1992-ci il may ayının 8-də erməni birləşmələri tərəfindən işğal edilmişdir. Şuşanın işğalı nəticəsində şəhərdə 195 nəfər Azərbaycan vətəndaşı xüsusi amansızlıqla qətlə yetirilmiş, 165 nəfər yaralanmış, onlardan 150 nəfəri əlil olmuş, 552 körpə valideynlərini itirmiş, 20 mindən artıq əhali isə doğma yuvasını tərk edərək məcburi köçkün vəziyyətinə düşmüşdür. Əsir və girov götürülmüş 58 azərbaycanlının taleyi barədə bu günə qədər məlumat yoxdur.

Maddi-mədəni irsi

Şuşa tarixi şəhər olub zəngin maddi-mədəni irsə malik bölgələrimizdəndir. Azərbaycanın mədəniyyət paytaxtı adlandırılan Şuşanı vaxtilə müstəqil Azərbaycanın memarı Heydər Əliyev abidələr şəhəri adlandırmışdır. Şuşada 350 hektarlıq qoruq zonasında tarixi keçmişimizdən xəbər verən 300 tarixi abidə, məscidlər, minarələr, 550 qədim yaşayış binası, əzəmətli qəsrlər, 870 m uzunluğunda bərpa olunmuş qala divarları vardı. Tarixi abidələrdən 23-ü respublika və dünya miqyaslı abidələrə aid idi. Bu abidələrin çoxu XVIII-XIX əsrlərə aiddir. Bunlardan Daşaltı kəndindəki karst mağaraları. Şuşada Şahnəzər mağarası. Şuşa şəhəri yaxınlığında Daşaltı kanyonunu, Daşaltı kəndində müdafiə qalası, Bayat qalası (1748), Şahbulaq qalası (1752), "Pənahabad" Şuşa qalası (1750–1757), İbrahimxəlil xanın tikdirdiyi sığınacaq evi (XVIII əsr), tövlə, hamam qalıqları. Şuşada Gövhər ağa məscidi (1884), Aşağı Gövhər ağa məscidi (1875), "Çöl Qala" məscidi (XVIII əsr), Xoca Mərcanlı məscidi (XVIII əsr), Seyidli məscidi (XVIII əsr), Bəhmən Mirzə Qacarın saray kompleksi və hərəmxanası, tikdirdiyi "Bab" hamamı, Qacarların məqbərə kompleksi, Qarabağ xanlığının divan kompleksi, Molla Pənah Vaqifin məqbərəsi, Qasım bəy Zakirin yaşadığı ev və qəbirüstü abidəsi, Mir Möhsün Nəvvabın mülkü, Azərbaycanda ilk realni məktəbin binası, Xan qızı Xurşudbanu Natəvanın sarayı, Xan qızı Natəvanın bulaq kompleksi və tikdirdiyi Qaradam, Xalça muzeyi, Tarix-diyarşünaslıq muzeyi, Qarabağ dövlət tarixi muzeyi, ustad sənətkarlarımız Üzeyir Hacıbəyovun, Bülbülün ev muzeyləri və daha neçə-neçə tarixi-dini və memarlıq abidələri vardır Şuşanın.

Əhalisi:

Şuşa rayonunun əhalisi 2009-cu il siyahıya alınmasına görə 28560 nəfərdir. Bunun 27364 nəfəri azərbaycanlı, 4 nəfəri ləzgi, 1140 nəfəri erməni, 4 nəfəri rus, 41 nəfəri türk, 2 nəfəri tatar, 3 nəfəri kürd və 2 nəfəri digər millətlərin nümayəndələri idi. Hazırda Şuşa əhalisinin sayı 34200 nəfərdir və əhali məcburi köçkün kimi Azərbaycanın müxtəlif bölgələrində yerləşib.

Mədəniyyəti:

XIX əsrin sonu və XX əsrin əvvəllərində Şuşa Qafqazın musiqi mərkəzinə çevrilmişdi. Şuşanı "Kiçik Paris", "Qafqazın sənət məbədi", "Azərbaycan musiqisinin beşiyi" və "Zaqafqaziyanın konservatoriyası" adlandırırdılar. Burada kilsə və məscidlər, karvansaralar, muzeylər vardı. Şuşa teatrının tarixi 19-cu əsrin axırlarından başlayıb və işğala qədər Şuşada Dövlət Dram Teatrı fəaliyyət göstərmişdir. Azərbaycanın Üzeyir Hacıbəyov, Bülbül, Xan Şuşinski, Firudin bəy Köçərli, Əbdürrəhim bəy Vəzirov, Əbdürrəhim bəy Haqverdiyev, Xurşudbanu Natəvan, Həmidə xanım Cavanşir, Əhməd bəy Ağaoğlu kimi məşhur ziyalıları, sənətçiləri əslən Şuşadandırlar. Şuşada sovet dövründə tar, kamança, ud, nağara və digər musiqi alətləri istehsal edən yeganə Şərq Milli musiqi alətləri fabriki fəaliyyət göstərmişdir. Bundan başqa şəhərdə Şuşa televiziyası, Dövlət Qarabağ tarixi və Şuşa şəhərinin tarixi muzeyləri, Üzeyir Hacıbəyovun, Bülbülün, Mir Möhsün Nəvvabın xatirə muzeyləri, Azərbaycan

Xalçası Dövlət Muzeyinin filialı, Dövlət Rəsm Qalereyası, 4 texnikum, 2 institut filialı, texniki peşə məktəbi, 25 orta məktəb, orta və orta ixtisas musiqi məktəbləri, 7 uşaq bağçası, 8 mədəniyyət evi, 17 klub, 31 kitabxana, 40 tibb müəssisəsi, 2 sanatoriya, Uşaq sanatoriyası, Uşaq sağlamlıq məktəbi, 70 yerlik turist bazası, mehmanxana, 5 mədəniyyət və istirahət parkı, 4 kinoteatr, ictimai işə obyektləri olmuşdur.

Şuşada ilk dəfə 1989-cu ilin may ayında “Xarıbülbul” musiqi festivalı keçirilmişdir. Və 29 ildən sonra yenidən 2021-ci il mayın 12-13-də Azərbaycanın mədəniyyət paytaxtı Şuşa, bənzərsiz və füsunkar Cıdır düzü “Xarıbülbul” musiqi festivalı iştirakçılarını qəbul etdi. 2021-ci il avqustun 29-30-da Azərbaycan Prezidenti İlham Əliyev və Birinci vitse-prezident Mehriban xanım Əliyevanın Şuşaya növbəti səfərində Şuşa şəhərinin baş planı təqdim olundu və bir sıra tədbirlər keçirildi. Belə ki, dahi Azərbaycan şairi və ictimai-xadimi Molla Pənah Vəqifin erməni işğalı nəticəsində dağıdılmış məqbərəsinin avqustun 29-da təmir-bərpa və yenidənqurma işlərindən sonra açılışı oldu. Həmçinin erməni vandalizminə məruz qalmış şairin öz evinin yerindəki büstü də yenidən ucaldıldı.

Eyni zamanda, Azərbaycan musiqi mədəniyyətinin inkişafında böyük xidmətlər göstərmiş görkəmli bəstəkar Üzeyir Hacıbəylinin dağıdılmış heykəlinin və dahi Bülbülün Şuşa şəhərindəki ev-muzeyinin bərpa işlərindən sonra açılışı oldu. Bundan başqa XX əsrin 70-ci illərində Şuşada tikilmiş “Qarabağ” mehmanxanasının da fəaliyyəti bərpa olundu. Avqustun 30-da isə 39 il əvvəl – 1982-ci ildən bəri hər il keçirilən Vəqif Poeziya Günləri Heydər Əliyev Fondu tərəfindən 2021-ci il avqustun 30-da yenidən təşkil olundu.

İqtisadiyyatı:

Şuşa rayonun iqtisadiyyatında heyvandarlıq əsas yer tuturdu. Kənd təsərrüfatına yararlı torpaqlarda dənli və dənli-paxlalı bitkilər (buğda, arpa, qarğıdalı), tərəvəz-bostan bitkiləri və kartof, habelə yem bitkiləri becərilir, meyvəçiliklə və quşçuluqla da məşğul olunurdu. Şəhərdə Şərq musiqi alətləri fabriki, istehsalat kombinatı, çörəkbişirmə müəssisəsi, məişət xidməti kombinatı, rayon İstehlak cəmiyyəti, Kurort ticarəti idarəsi, Bakı "Radioqurma" istehsalat birliyinin 1 №-li müəssisəsi, Qarabağ ipək kombinatının 3 №-li toxuculuq sexi, elektrik şəbəkəsi, rayon Maddi-texniki təchizat bazası, Abidələri bərpa idarəsi, Şuşa Tikinti birliyi, Təsərrüfatlar arası tikinti idarəsi, Təmir tikinti idarəsi, Yol istismar idarəsi və s. var idi. Yevlax-Naxçıvan avtomobil yolu və qaz kəməri Şuşa rayonundan keçirdi. Şuşa rayonu ilə Bakı arasında olan məsafə 373 kilometrdir.

2020-ci il noyabrın 8-də 28 illik həsrətdən sonra Azərbaycan xalqı üçün böyük əhəmiyyət kəsb edən və rəmzi mənə daşıyan Şuşa şəhəri Azərbaycan Respublikası Silahlı Qüvvələri tərəfindən işğaldan azad edilmişdir. Bu münasibətlə Prezident, Ali Baş Komandan İlham Əliyev xalqa müraciətində bildirmişdir ki, bu, bizim şanlı Qələbəmizin, Zəfərimizin günüdür: “İyirmi səkkiz il yarım işğal altında olan Şuşa azad edildi! Şuşa indi azaddır! Biz Şuşaya qayıtmışıq! Biz bu tarixi Qələbəni döyüş meydanında qazandıq. 2020-ci il noyabrın 8-i Azərbaycan tarixində əbədi qalacaqdır. Bu tarix əbədi yaşayacaq!”.

Prezident İlham Əliyevin 2021-ci il mayın 7-də imzaladığı Sərəncama əsasən Şuşa şəhəri Azərbaycanın mədəniyyət paytaxtı elan edilmişdir. 2021-ci il iyunun 15-də Türkiyə Respublikasının Prezidenti Rəcəb Tayyib Ərdoğan Ermənistanın işğalından azad edilən, Azərbaycanın mədəniyyət paytaxtı Şuşa şəhərinə səfər etmişdir. Səfər çərçivəsində iki dost, qardaş dövlət arasında müttəfiqlik münasibətləri haqqında Şuşa Bəyannaməsi imzalanmışdır. Bu mühüm tarixi sənəddə iki qardaş və dost dövlətin gələcək çoxsaxəli, birgə fəaliyyət istiqamətləri, beynəlxalq müstəvidə birgə əməkdaşlıq, xüsusilə müdafiə sahəsində əməkdaşlıq və qarşılıqlı hərbi yardım məsələləri və digər bir çox mühüm məsələlər öz əksini tapmışdır. Hazırda işğal dövründə şəhərin tarixi-mədəni irsinə və təbiətinə vurulmuş zərərin aradan qaldırılması üçün aktiv işlər görülür. Başından duman-çən çəkilən şəhərdə abadlıq- quruculuq işləri geniş vüsət almış, şəhərin, bütün tarixi binalarının bərpa edilməsi prosesinə start verilmişdir. Prezident İlham Əliyev bildirib ki, Şuşanın Azərbaycan tarixində xüsusi yeri var. Şuşanın bərpası, dirçəlməsi hamımızın işidir və əlbəttə ki, bütün işlər planlı şəkildə aparılmalıdır. Şuşanın əsl tarixi siması saxlanılmalıdır.

2020-ci il noyabrın 16-da Prezident İlham Əliyevin Füzuli və Cəbrayıl səfəri zamanı təməli qoyulan Füzuli-Şuşa avtomobil yolunun – Zəfər yolunun 2021-ci il noyabrın 7-də açılış mərasimi oldu.

Azərbaycan Respublikasının Prezidenti İlham Əliyevin 2020-ci il 3 dekabr tarixli Sərəncamı ilə xalqımızın qüdrətinin və milli qürurumuzun təntənəsinə çevrilən bu misilsiz qələbənin əbədiləşdirilməsi məqsədilə hər il noyabrın 8-i Azərbaycan Respublikasında **Zəfər Günü** kimi təntənəli şəkildə qeyd edilməsi qərara alınmışdır. Şuşa azaddır! Qarabağ Azərbaycandır!